

ПРО ПРИТРИМАННЯ ЯК СПОСІБ САМОЗАХИСТУ

THE DETENTION AS A MEANS OF SELF-DEFENSE

Пучковська І.Й., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри цивільного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено сутність права притримання як міри оперативного впливу, що застосовується кредитором з метою стимулювання боржника до виконання порушеного зобов'язання, в порядку самозахисту (неюрисдикційна форма захисту). Обґрунтовано визнання права притримання одним із способів самозахисту прав кредитора у договірних зобов'язаннях. Зазначено, що поняттям самозахисту охоплюються як дії юридичного характеру (у тому числі міри оперативного впливу, що застосовуються в договірних відносинах), так і фактичного (необхідна оборона та крайня необхідність). Підкреслюється, що способи здійснення самозахисту різноманітні; кожен з них має відповідати змісту порушеного права, характеру дій правопорушника, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням (ч. 2 ст. 19 ЦК України). Зазначається, що спосіб самозахисту – це порядок здійснення протидії протиправним діям або бездіяльності правопорушника, що закріплений актами цивільного законодавства або положеннями договору, який підлягає застосуванню особою без звернення до відповідних юрисдикційних органів. Обрання того чи іншого способу самозахисту належить уповноваженій особі, що протидіє порушенню належних їй або іншій особі суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які в цей момент уже порушені або є наявною загроза їх порушення в майбутньому. Саме як прояв самозахисту у договірних відносинах і розглядається право кредитора на притримання речі боржника. Розкрито зміст захисту кредитора завдяки праву притримання – кредитор, який виконав свій обов'язок за договором і чекаючи виконання зустрічного обов'язку від боржника, наділяється законом правом притримання речі боржника, стимулюючи в такий спосіб останнього виконати порушене зобов'язання. Розмежовано застосування кредитором права притримання як способу самозахисту (неюрисдикційна форма захисту) – коли для захисту свого порушеного права кредитор лише притримує річ боржника, і як способу захисту, що реалізується кредитором в судовому порядку (юрисдикційна форма захисту) – коли захист порушених прав кредитора відбувається шляхом звернення стягнення на притриману річ.

Ключові слова: порушення договору, способи захисту прав кредитора, самозахист, право притримання – міра оперативного впливу та вид забезпечення, порушення належних особі суб'єктивних цивільних прав та інтересів.

The article explores the essence of the detention right as a measure of operational influence applied by a creditor to stimulate a debtor to fulfill a breached obligation, as a means of self-defense (a non-jurisdictional form of protection). The recognition of the detention right is justified as one of the ways for a creditor to exercise self-defense rights in contractual obligations. It is emphasized that self-defense encompasses both legal actions (including measures of operational influence applied in contractual relations) and factual actions (necessary defense and extreme necessity). It is highlighted that the methods of self-defense are diverse, and each of them must correspond to the content of the violated right, the nature of the violator's actions, and the consequences caused by this violation (Part 2 of Article 19 of the Civil Code of Ukraine).

The article notes that the method of self-defense is a procedure for countering unlawful actions or inaction of the violator, enshrined in civil legislation or the provisions of a contract, which can be applied by an individual without resorting to the relevant judicial authorities. The choice of a particular method of self-defense belongs to the authorized person who opposes the violation of their or another person's subjective civil rights and interests that are already violated or under the imminent threat of violation. The right of a creditor to detain the debtor's property is considered as a manifestation of self-defense in contractual relations. The content of the creditor's protection through the right of detention is disclosed – a creditor who has fulfilled their obligation under the contract and awaits the fulfillment of the reciprocal obligation by the debtor is legally endowed with the right to detain the debtor's property, thereby encouraging the debtor to fulfill the breached obligation. The application of the creditor's right to detain as a means of self-defense (a non-jurisdictional form of protection) is distinguished – when a creditor merely withholds the debtor's property to protect their violated right, and as a means of protection that the creditor enforces through legal proceedings (jurisdictional form of protection) – when the protection of the creditor's violated rights occurs by initiating a claim for the detained property.

Key words: contract breach, methods of creditor's rights protection, self-defense, detention right – a measure of operational influence and a form of security, violation of subjective civil rights and interests belonging to an individual.

Закріплення законодавцем у Цивільному кодексі України 2003 р. (далі – ЦК України) [1] в якості нового виду забезпечення виконання зобов'язань притримання породило між дослідниками дискусію щодо його природи та порядку застосування, яка не лише триває досі, а й набирає обертів.

Поняття права притримання законодавець надає в ст. 594 ЦК України, згідно якої кредитор, що правомірно володіє річчю боржника, у разі порушення останнім у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування пов'язаних з нею витрат та інших збитків, має право притримати її у себе до виконання боржником порушеного зобов'язання. Крім цієї загальної для будь-якого порушення договірної зобов'язання норми ЦК України містить також спеціальні норми, які дозволяють кредитору притримати річ боржника при порушенні ним певних договорів. В них законодавець уточнює фігуру кредитора, визначає певний обов'язок боржника, називає певне порушення для застосування притримання кредитором. Зокрема згідно положень ст. 856 ЦК України, якщо за договором підяду замовник не сплатив встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові у зв'язку з виконанням договору, підрядник наділяється правом

притримати устаткування, матеріали боржника, які знаходяться у підрядника. За договором перевезення перевізнику надається право притримати переданий йому для перевезення вантаж з метою забезпечення внесення провізної плати та інших платежів ч. (4 ст. 916 ЦК України). Відповідно до положень ч. 1 ст. 1019 ЦК України за договором комісії комісіонер має право для забезпечення своїх вимог притримати річ, яка має бути передана комітентові. Спрямованість наведених норм – стимулювання кредитором боржника до виконання порушеного зобов'язання в порядку самозахисту. Застосовуючи притримання кредитором, який виконав свій обов'язок за договором і чекаючи виконання зустрічного обов'язку від боржника, наділяється законодавцем правом притримання речі боржника, стимулюючи в такий спосіб останнього виконати порушене зобов'язання [2, с. 231].

Притримання слід відрізняти від непередання кредитором своєї речі боржникові, зокрема при притриманні підрядником результатів роботи, якщо за договором підяду замовник не сплатив встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові у зв'язку з виконанням договору. На відміну від устаткування та залишку матеріалів замовника результат роботи не належить замовнику.

До його передання результат роботи належить підряднику. А притримання можливе лише щодо речі, яка належить іншій особі (боржнику як замовнику або третій особі), але не кредитору. Отже непередання результату роботи підрядником за договором підряду, при її неоплаті замовником, представляє собою відмову контрагента від виконання зустрічного зобов'язання, а не притримання кредитором речі боржника. Крім того поширені на практиці випадки притримання орендодавцем речей орендаря (товару, обладнання, побутової техніки, меблів), які знаходяться в орендованому приміщенні, у зв'язку із несвоєчасною сплатою орендаром орендної плати, також не можна розглядати як приклади притримання кредитором речей боржника. Оскільки договір оренди передання товару, торговельного обладнання, інших речей, що належать орендареві на праві власності, орендодавцю не передбачають, то дії орендодавця по заміні замка, перенесенню побутової техніки, меблів чи інших речей орендаря або чинення останньому перешкод щодо доступу до його речей, які знаходяться в орендовану приміщенні, не можуть вважатися діями з притримання згідно ст. 594 ЦК України. Названа стаття розрахована виключно на притримання кредитором речей боржника, які знаходяться у кредитора на законні підставі. Відповідно застосувати положення ст. 594 ЦК про право притримання для захисту порушених прав кредитора-орендодавця невірно. У зв'язку із порушенням орендарем свого обов'язку за договором оренди – несплати або несвоєчасної сплати орендної плати названі дії можуть бути застосовані кредитором у порядку самозахисту відповідно до положень ст. 19 ЦК України.

Застосовуючи притримання, кредитор захищає свої права, спонукаючи боржника до виконання порушеного останнім зобов'язання. Вочевидь, щоб отримати свою річ, боржник має виконати дії, що становлять зміст порушеного ним зобов'язання. І якщо боржникові притримувана кредитором річ необхідна, то він намагатиметься зробити це якнайшвидше. Відповідно захисний ефект притримання прямо пов'язаний з потребою боржника в певній речі, а реалізація кредитором права притримання здійснюється останнім самостійно, тобто шляхом самозахисту (без звернення кредитора до юрисдикційних органів).

Кредитор має право застосувати притримання тільки при порушенні боржником зобов'язання, у зв'язку з чим набуває право не виконувати свого обов'язку по передавній речі боржникові або вказаній ним особі до виконання порушеного зобов'язання, здійснюючи у такий спосіб вплив на боржника-порушника.

Захисна спрямованість притримання підкреслюється багатьма науковцями. Зокрема, Т. М. Карнаух та І. О. Дзера підкреслюють, що врахування прав та обов'язків суб'єктів притримання є необхідною умовою ефективного захисту законних інтересів кредитора та дотримання прав боржника у разі застосування [3, с. 178]. Захист прав кредитора у разі порушення боржником основного зобов'язання називають метою притримання Т. В. Боднар та Н. С. Кузнецова [4, с. 418].

При цьому наголосимо, що захист порушених прав кредитора завдяки притриманню відбувається шляхом здійснення дій по безпосередньому притриманню речі боржника самостійно, тобто в порядку самозахисту. Слід зазначити, що способи самозахисту різноманітні; кожен з них має відповідати змісту порушеного права, характеру дій правопорушника, а також наслідкам, спричиненим цим порушенням (ч. 2 ст. 19 ЦК України). Спосіб самозахисту – це порядок здійснення протидії протиправним діям або бездіяльності правопорушника, що закріплені актами цивільного законодавства або положеннями договору, який підлягає застосуванню особою без звернення до відповідних юрисдикційних органів. Саме як прояв самозахисту розглядає право притримання В. Л. Яроцький [5, с. 267].

На відміну від цивільного законодавства радянського періоду, коли самостійний захист особою свого порушеного права розглядався лише як виняток, чинний ЦК України (ст.ст. 19, 20) передбачає самозахист як основну неюрисдикційну форму захисту суб'єктивного цивільного права й інтересу. Самозахист як форма захисту підлягає правовій охороні в розвиток положень ч. 5 ст. 55 Конституції України щодо права кожного будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права і свободи. Це означає, що із виключного порядку захисту цивільних прав сьогодні самозахист перетворився на універсальний.

Поняттям самозахисту охоплюються як дії юридичного характеру (у тому числі міри оперативного впливу, що застосовуються в договірних відносинах), так і фактичного (необхідна оборона та крайня необхідність). Маючи на меті об'єднати всі міри, спрямовані на самостійний захист порушеного права уповноваженої особи, законодавець і використав поняття «самозахист».

Способи здійснення самозахисту різноманітні. Обрання того чи іншого з них належить уповноваженій особі, що протидіє порушенню належних їй або іншій особі суб'єктивних цивільних прав та інтересів, які в цей момент уже порушені або є наявною загроза їх порушення в майбутньому. У договірних відносинах для цього застосовуються міри оперативного впливу, зокрема право притримання.

Відповідно право притримання за своєю природою є мірою оперативного впливу, яка реалізується кредитором в порядку самозахисту, виступає способом самозахисту кредитора у договірних відносинах. Особливістю застосування міри оперативного впливу виступає їх реалізація кредитором як контрагентом за порушенням договором самостійно, не звертаючись за захистом до уповноважених на це юрисдикційних органів.

Застосувати притримання кредитором дозволяється законом виключно з метою захисту своїх порушених прав, тобто лише у разі невиконання боржником у строк зобов'язання щодо оплати притримуваної речі; відшкодування кредитором пов'язаних з притримуваною річчю витрат та інших збитків; інших вимог кредитора, які можуть виникати з інших зобов'язань між кредитором та боржником за укладеними раніше договорами. При цьому такий захист буде правомірним при дотриманні низки умов. По-перше, притримувана річ має бути чужою, тобто річ, на яку право власності належить, не кредитору, а іншій особі (як правило боржникові); притримувати власну річ неможливо. По-друге, річ на момент її притримання кредитором має знаходитися у володінні останнього. По-третє, для володіння притримуваною річчю у кредитора має бути законна підстава (як правило договір, за яким ця річ була передана кредитором як стороні). По-четверте, кредитор має право притримувати річ боржника за умови, що інше (заборона притримання) не встановлено домовленістю сторін у договорі, за яким річ опинилася у володінні боржника. Наявність перелічених умов виникнення права притримання необхідна для його правомірності як способу самозахисту. Тому має рацію О. Сербуль, що притримання – це правомірне непередання кредитором речі, яка належить боржникові, але тільки за наявності відповідних умов. У протилежному ж випадку притримання перетворюється на незаконне володіння з усіма відповідними наслідками [6, с. 90]. З огляду на останнє слід зазначити, що право притримання є санкціонованим володінням. Право притримувати річ є суб'єктивним цивільним правом кредитора, яке спирається на такий юридичний факт як невиконання боржником обов'язку в строк (ст. 594 ЦК), і тому володіння кредитора, що притримує річ, яка має бути передана боржникові або особі, вказаній боржником, є законним – воно передбачене ЦК України.

Як бачимо, для застосування права притримання має важливе значення законність знаходження речі боржника

у кредитора. Згідно положень ч. 1 ст. 594 ЦК України притримувати річ може лише кредитор, який правомірно володіє річчю. Найбільш поширеною підставою для такого правомірного володіння є, безумовно, існування між кредитором та боржником договору, за яким річ боржника передається кредитору. Зокрема передання речі передбачають такі договори як перевезення, зберігання, комісія, підряд (матеріал або устаткування замовника) тощо.

Для виникнення у кредитора права притримання визначальним є саме фактичне володіння ним річчю боржника. Кредитор не набуває статусу титульного володільця навіть після реєстрації свого права в Державному реєстрі обтяжень рухомого майна. Відповідно, якщо з тих чи інших причин, наприклад у разі викрадення притримуваної речі у кредитора, право притримання припиняється. Кредитор не має права вимагати повернення речі, яка притримувалася, для її подальшого притримання. Не може кредитор вимагати і повернення речі, переданої ним боржнику в межах виконання ним свого обов'язку за зобов'язанням для здійснення права притримання, забирати її назад у боржника, викрасти річ боржника і притримувати її. Такі дії є незаконними, що однозначно підтримується судовою практикою [7].

Володіння річчю боржника здійснюється кредитором виключно з метою захисту свого порушеного права, отже є тимчасовим. На тимчасовість такого володіння вказує законодавець, зобов'язуючи кредитора після виконання боржником порушеного обов'язку повернути річ боржнику як власнику (або за його вказівкою – третій особі). Між тим постає питання наскільки довго може кредитор притримувати річ боржника? Згідно із ч. 1 ст. 594 ЦК – до виконання ним порушеного зобов'язання. При цьому в ст. 597 ЦК України законодавець зазначає, що вимоги кредитора, який притримує річ, задовольняються за рахунок її вартості за правилами, встановленими для застави, зокрема до положень ст. 591 ЦК України.

Отже, юридична доля притримуваної речі за умови невиконання боржником зобов'язання і за відсутності звернення кредитора до суду з метою задоволення своїх інтересів за рахунок притримуваної речі є невизначеною. Як бачиться слід виходити з сутності права притримання як міри оперативного впливу для спонукання боржника якнайшвидше виконати порушене зобов'язання. Тому хоча притримання, як і звернення стягнення на річ, – це право, а не обов'язок кредитора, його розуміння як володіння має бути вузьким – виключно для відновлення порушених прав кредитора. При цьому шлях, запропонований законодавцем для цього, визначений: притримувати, а не користуватися річчю боржника, а якщо останнім не буде виконане зобов'язання, звернутися до суду з позовом про звернення стягнення на притримувану річ. У протилежному випадку право кредитора на захист не буде реалізоване.

Якщо ж боржник не виконує свого зобов'язання, а кредитор, застосувавши право притримання речі, не послідує одержати задоволення з її вартості в порядку реалізації заставленого майна, право притримання буде існувати до виконання боржником порушеного зобов'язання або на підставі ч. 3 ст. 344 ЦК України до набуття кредитором права власності на притримувану річ за набувальною давністю. Очевидно такий результат навряд чи відповідатиме призначенню притримання як способу захисту прав кредитора у разі порушення договору боржником.

Сприйняття дослідниками права притримання як міри оперативного впливу, що реалізується в процесі самозахисту, уживається з поглядом на право притримання як вид забезпечення виконання зобов'язання, реалізація якого потребує звернення до суду. Так, Н. С. Кузнєцова та Т. В. Боднар вказують, що хоча право притримання є заходом оперативного впливу на боржника з метою стимулювання останнього до виконання простроченого зобов'язання, законодавець надав кредитору право задовольнити свої вимоги за рахунок притриманого майна [4, с. 117]. Р. Гринько зазначає, що такий захід оперативного впливу, як право притримання, одночасно виступає ефективним способом забезпечення виконання зобов'язання [8, с. 11–12]. Поєднуючи у праві притримання характерний для міри оперативного впливу самозахист із судовим порядком звернення стягнення на притримуване майно, О. Іваненко доходить висновку, що інститут притримання як специфічний спосіб забезпечення виконання зобов'язань наділений усіма необхідними ознаками, які дозволяють кваліфікувати його як захід оперативного впливу [9, с. 60]. Взагалі підхід дослідників до подвійної природи притримання (міра оперативного впливу та вид забезпечення) є традиційним [4, с. 117; 9, с. 60], спирається на природу права притримання як міри оперативного впливу та визнання притримання законом одним із видів забезпечення виконання зобов'язання.

Міри оперативного впливу передбачають захист кредитора шляхом здійснення ним односторонніх дій щодо зміни або припинення договірних зобов'язань в зв'язку з порушенням обов'язків боржником з метою зменшення або взагалі недопущення збитків. Самостійні дії кредитора по непереданню речі боржнику у разі порушення останнім договору цілком відповідають природі права притримання як міри оперативного впливу (ст. 594 ЦК). Якщо для захисту свого порушеного права кредитор лише притримує річ боржника, то захист здійснюється завдяки застосуванню міри оперативного впливу. Звернення ж стягнення на притримувану річ з метою її подальшої реалізації для задоволення вимоги кредитора означає захист прав кредитора завдяки притриманню як майновому виду забезпеченню виконання зобов'язання (ст. 597 ЦК України).

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV / Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Пучковська І.І. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань : монографія Харків : Право, 2017. 472 с.
3. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.
4. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивіл. кодексу України. – Київ : Істина, 2004. 928 с.
5. Цивільне право України: підручник: у 2 т./В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. Київ, 2004. Т. 1. С. 267.
6. Сербуль О. Притримання: правомірне володіння або порушення зобов'язання за договором? *Юридичний журнал*. 2004. № 5. С. 90.
7. Постанова Вищого господарського суду України від 02.11.2016 по справі № 11/497-URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/280449>.
8. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.
9. Іваненко О. Правова природа притримання як способу забезпечення виконання зобов'язань. *Юридична Україна*. 2007. № 8. С. 55–60.